

DET HELIGA I TILLVARON

Det finns intressanta undersökningar av vad unga människor i Sverige lägger in i helighetsbegreppet. En sådan är nyligen publicerad av Gunilla Selander, *Gymnasisten och det heliga*. Den visar tydligt att helighet är på väg att bli ett allmänt värdebegrepp. Att något är heligt har kommit att betyda att det är oerhört viktigt, omistligt. Naturligtvis är det intressant att se vad som värderas på detta sätt. Det är en del av livsåskådningsforskningen.

Men den fråga jag nu skall ta upp är en annan och mera teoretisk. Den har att göra med helighetsbegreppets innehåll så som det blir belyst i Rudolf Ottos klassiker, *Das Heilige* från 1917. Av exemplen hos Otto och hans efterföljare blir det tydligt, att de upplevelser som de beskriver med helighetsbegreppet rymmer en kunskapsdimension. Att uppleva det heliga är att få tillgång till en aspekt av verkligheten. Det jag vill fundera över nu är denna dimension i det klassiska helighetsbegreppet, oberoende av vad begreppet kan innehålla idag.

Till grund för den kultur vi lever i ligger det vetenskapliga tänkandet. Vetenskapsbaserad teknik är vår livsmiljö. Men de vetenskapliga teorierna ger inte bara grund för vårt sätt att leva och försörja oss utan de förser oss också med bilden av den verklighet vi lever i. En del filosofer vill hävda att vetenskapens bidrag till vår världsbild bygger på språkliga missförstånd. Det är en uppfattning som jag anser vara i grunden fel, men inte här kan ta upp någon polemik emot. Jag antar att vetenskapen med all rätt ger oss skärvor av en verklighetsbild. Den yttersta grunden för vetenskapens verklighetsbild är sinneserfarenhet och logik. Det är i konfrontation med vad våra sinnen säger oss som de vetenskapliga teorierna utformas.

Problemet är nu att det via olika filosofiska traditioner – både anglosaxiska och kontinentala – har kommit in en föreställning i vår kultur som går långt utöver det jag sagt ovan. Den föreställningen finns med i vår inskolning till delaktighet i ett vetenskapsbaserat samhällsliv. Föreställningen är att det som är vetenskapens grund är vår *enda* tillgång till verkligheten. Den som söker sig till insikt om människans situation på andra vägar famlar i mörker.

Föreställningen att vår bild av verkligheten ytterst måste föras tillbaka till sinneserfarenheten är egentligen konstig. Den ger en dålig tolkning av människans liv på jorden. Just det vi vet om livet genom våra sinnen är svårt att förena med idén om att sinnen är vårt enda fönster mot verkligheten. I hela mänsklighetens historia finns en personlig, moralisk, estetisk och religiös erfarenhet som påverkat livet och bidragit till bilden av verkligheten. Den har varit och är en självklar del av den spontana verklighetsuppfattningen. Försöken att förklara bort ljuset från dessa fönster bara som reflexer från sinnenas öppning mot verkligheten är många. Enligt min mening är de misslyckade, även om man inte slutgiltigt kan bevisa att de är fel. Den senaste varianten av bortförklaringar har vi, när den nya biologin förenas med en naiv positivism. Den själviska genen blir nyckeln till alla tillvarons dörrar.

Det som händer nu, och som man ibland beskriver som helighetens återkomst, verkar vara att erfarenheten av en övervärldslig – transcendent – dimension i verkligheten visar sin styrka. Det går inte att tränga undan den erfarenheten. Verkligheten verkar göra sig påmind. Religionen är en lika stark faktor i vår tid som alltid tidigare i människans historia. Det är en stor och viktig fråga var transcendenserfarenheten uppstår i vårt samhälle. Jag måste gå förbi den frågan nu liksom mycket annat som jag skulle vilja utveckla.

Men det är viktigt att notera att transcendenserfarenheter inte behöver vara något konstigt och avskilt från det vanliga livet. De kan vara givna tillsammans med sinneserfarenheter – en förnimmelse av att verkligheten är större än det jag ser nu eller att den människa jag har framför mig är något mer – något som inte rymmes i vårt vardagliga språk. Transcendenserfarenheter finns i rikt mått, men det som hänt i våra samhällen är att de traditionella mönstren för att tolka transcendenserfarenheten ofta inte fungerar. Nya har kommit istället och vi har mitt i det teknologiska samhället en brokig rabatt med vilt växande religiösa planter.

Om man nu, som jag antydde, vill ta transcendenserfarenheten på allvar och ser den som ett sätt att nå verkligheten, blir man då tvungen att se med glädje på allt religiöst tänkande och all religiös aktivitet? Skulle man svara ja på en sådan fråga, blir det svårt att leva och att tänka. Konstiga lärosystem och allsköns ockult ogräs får växtkraft när man ger rum för transcendenserfarenheter. Det är också så att man bryter sönder helheten i vår verklighetsuppfattning, när transcendenserfarenheten får fritt spelrum. Det vi vet på vetenskapens erfarenhetsgrund kolliderar med teorier som transcendenserfarenhet ger upphov till. Resultatet för många människor blir att livet bryts sönder i olika sektorer. Man tror på vetenskapen när man får blindtarmsinflammation men håller sig samtidigt med helbrägdagöran. Vetenskapsbaserad teknik används för att förmedla undertro och varsel. Ja, vi vanliga kyrkokristna får då och då koppla av det normala kritiska empiriska förnuftet när vi lyssnar på predikningar i kyrkan.

Jag tror att den splittrade verklighetsbilden är svår att leva med. Löser vi svårigheten genom att försöka avstå från sinneserfarenhetens vittnesbörd och vetenskapens resultat är vi illa ute. De antimodernistiska sekter som försökt stiga av den vetenskapsbaserade kulturen manar inte till efterföljd.

Vad som istället behövs är att vi försöker samordna den bild vi får av verkligheten genom de olika erfarenhetstyper som står oss till buds.

Det betyder att vi måste konfrontera vår tolkning av transcendenserfarenheten med vår vetenskapliga kunskap och moraliska insikt. Här finns alla de klassiska problemen om tro och vetande och Gud och det onda. Utan att vi kommer tillrätta med dem förstår jag inte hur vi skall våga se ut genom transcendenserfarenhetens fönster. Det är en olycka

att en hel del kyrkliga skribenter på ett uppblåst sätt försöker göra gällande att trons intellektuella problem är lösta. Missförstådd postmodernism och halvsmält Wittgenstein-filosofi är inte ett sätt att förlösa det religiösa livet utan ett hot mot det heliga som en kategori för verklighetsinsikt. New age-teorier måste kritiskt dekonstrueras med den empiriska vetenskapens verktyg utan att man därmed behöver slå över i vetenskapsövertro eller förneka den erfarenhetskärna som teorierna är byggda på.

Vad som behövs i vår kultursituation är enligt det resonemang jag nu fört att vi öppnar alla de fönster mot verkligheten som står mänskligheten till buds och att vi samtidigt

ser till att den verklighetsbild som framträder inte får out-härdliga dissonanser. Det gäller speciellt att kunna behålla en respekt för vetenskapens kunskapsgrund tillsammans med vår tydning av transcendenserfarenheten. Då ger vi med religiös terminologi utrymme för det heliga i tillvaron.

Jag tror att många fler är beredda att erkänna det heligas plats i vår tydning av verkligheten än vad undersökningar om helighetsbegreppets innehåll ger vid handen. Begreppet har kommit på avvägar, men den religiösa erfarenheten som följt oss sen grottmänniskornas tid består.

Anders Jeffner

Uppgifter till texten

DET HELIGA I TILLVARON

1. **Hur ser textförfattaren på transcendenserfarenheten och hur den tolkas i dagens samhälle?**
 - A Han anser att både transcendenserfarenheten och dess nya tolkningar har betraktats på ett alltför negativt sätt.
 - B Han bejakar transcendenserfarenheten som sådan men ställer sig tveksam till vissa av dess tolkningar.
 - C Han hävdar att såväl transcendenserfarenheten som dess skiftande tolkningar hindrar en förståelse av verkligheten.
 - D Han önskar tona ned betydelsen av själva transcendenserfarenheten men uppvärdera dess moderna tolkningar.
2. **Textförfattaren använder sig av fönster som en återkommande symbol. Vad symboliserar fönstren?**
 - A Öppningar till kunskap om verkligheten.
 - B Öppningar till olika religioner.
 - C Öppningar till självkänedom.
 - D Öppningar till vetenskapliga teorier.
3. **Vilket svarsförslag sammanfattar bäst textförfattarens syn på helighetsbegreppet i dag?**
 - A Det är närmast en historisk kvarleva.
 - B Det har delvis förlorat sin klassiska innebörd.
 - C Det saknar betydelse för människorna.
 - D Det har kommit att få en negativ laddning.
4. **Vad efterlyser textförfattaren framför allt?**
 - A En kunskapssyn som i första hand utgår ifrån det individen upplever med sina sinnen.
 - B En uppriktig strävan från forskarsamhällets sida att tyda och studera transcendenserfarenheter.
 - C En världsbild som rymmer både vetenskaplig kunskap och transcendenserfarenheter.
 - D En större vilja att tolka och förstå vetenskapens religiösa och filosofiska budskap.

KVINNORUMMET

”Man kan ej neka att sätta tro till vad kvinnorna säger rörande förlossningarna. De berättar ju allting och skola alltid göra så; och varken fakta eller ord skulle kunna övertyga dem om att de ej veta vad som tilldrager sig i deras egen kropp.”

Så skrev Hippokrates på sin tid, cirka 300 år före Kristus. Frågan är om man i dag också anser att kvinnorna vet vad som tilldrager sig i deras egen kropp.

Den gravida, som förr ansett barnet få liv med fosterrelser och som räknat ut den beräknade förlossningen utifrån sista mens, får numera tänka i andra banor. Den ”inre” bild hon skapat av sitt väntade barn byts ut mot en ”riktig” ultraljudsbild med det biparietala (pann)måttet utmätt. Från det måttet beräknas nu förlossningsdatum. Kvinnans kroppsliga förändringar registreras och tolkas av expertis. Barnmorskans öron och händer byts ut mot apparater.

Vi måste fråga oss vart denna objektsyn på kroppen leder och hur långt medikaliseringen av förlossningsvården ska få gå. Det är en kvinnofråga, en etisk fråga och en yrkesetisk fråga för läkare och för min yrkesgrupp, barnmorskans.

Barnafödandets egen kulturhistoria vill jag beskriva i synen på det yttre och inre kvinnorummet. Det yttre är barnsängsrummet och det inre är livmodern. Det ena rummet speglar det andra. Till att börja med var barnsängsrummet ett heligt rum med stängda dörrar. Där bevarades hemlig, mystisk kunskap, nedärvd på mödernet genom generationer av folklig läkekonst. Jordgumman eller jordermodern, den traditionella barnmorskan, var framför allt rituell expert. Genom besvärjelser och, efter kristnandet, böner skulle hon blidka de makter som styrde över rummet. Här fanns gudinnor som spann människornas livsöden vid förlossningsögonblicket och här fanns de underjordiska, trollen, som ville komma åt det lena vackra människobarnet och byta ut det mot sitt eget. Det gällde för jordemor att lotsa och ledsaga mor och barn genom den laddade farofyllda tiden vid och efter förlossningen och fram till rituell upptagning av mor och barn i den sociala kretsen. Den traditionella barnmorskan har, ännu i dag där sådana verkar, en viktig roll i socialiseringsprocessen av barnet.

Det inre kvinnorummet, livmodern, sågs under långa tider som ett självständigt väsen som hoppade omkring i kvinnokroppen och ställde till förtret. Den kunde till och med hoppa ut ur kroppen nattetid – ofta i skepnad av en groda eller padda. Med aromatiska läkeörter eller rökelse som man lät ånga eller ryka upp i kvinnans underliv skulle det lilla djuret tvingas att inta sin rätta plats i kroppen.

Under 1700- och 1800-talet förändras kvinnorummet radikalt. På sjukhusen mötte barnsängskvinnorna en ny kultur, den skolmedicinska. Avklädda, renskrubbade och med rakade underliv ”upptogs” de till förlossningsavdelningen, där barnsängsrummet mest liknade ett operationsrum och under 1900-talet luktade antiseptisk vätska. Språket som talades där kunde kvinnorna inte förstå.

Kvinnorummet övergick från att ha varit ett sakralt, rituellt rum till ett profant, offentligt. Livmodern blev ett organ och barnsängskvinnan patient. Förlossningen definierades i medicinska termer. Barnmorskan blev professionell, underställd läkaren i en militärisk hierarki. Förlossningarna ”sekulariserades”. Åtminstone i vårt land utplånades en kvinnokultur fullständigt. En utdragering som aldrig ifrågasatts eftersom den framväxande skolmedicinen räddade liv.

Den främlingskänsla – för att inte tala om ”kulturchock” – som måste ha drabbat barnaföderna vid intaget till förlossningsavdelningen påtalades så småningom av några få läkare som Read, Lamaze, Leboyer och Odent och senare psykologer, som i mitten och slutet av 1900-talet började fylla ett kulturellt vakuum med en ny disciplin – psykologi.

Hur ser kvinnorummet ut i dag? Vilka makter och krafter styr? Den nya makten är den marknadsstyrda, knuten till den tekniska utveckling som jag nämnde inledningsvis. Reproduktion kopplas till produktion. Tillspetsat: Kvinnorummet är på väg att bli en centraliserad industri! Där är livmodern ett objekt. Livmodern måste med effektiva sammandragningar producera (föda) inom en viss tidsrymd, enligt ett fastställt dilatationsschema. I en sådan tidsplanering är det risk för att livmodern får allt mindre och mindre tid på sig att producera sin vara (barn). Stora mängder av värkstimulerande medel används för att effektivisera ”produktionen”.

Barnmorskan, liksom övrig vårdpersonal, har under senare år fått lära sig ett nytt språk, krämarspråket. Där talas om säljare, köpare och brukare. Emily Martin, professor i antropologi, USA, påvisade denna koppling mellan reproduktion och produktion redan 1987. Hon pekar på metaforer och ordval som i dag används inom den biomedicinska skolan. Livmodern som en maskin etcetera.

FIGO (Fédération Internationale de Gynécologie et d’Obstétrique) är en sammanslutning av 95 organisationer från hela världen. (I styrelsen sitter nu idel män, inte en enda kvinna!) FIGO höll under 1997 kongress i Köpenhamn. Frågan om rutinmässig användning av övervakningsapparat vid normala förlossningar togs upp och experterna varnade för en alltför flitig användning. Studier visade att detta kunde leda till fler och olämpliga ingrepp under ett normalt förlossningsförlopp. Trots att experterna i panelen var överens om att man inte kontinuerligt ska CTG-registrera vid normala förlossningar var ingen i auditoriet villig att ändra praxis! Diskussionen gällde normala förlossningar, inte komplicerade, där övervakningsapparaturen är en hjälp och för vilka den ursprungligen var avsedd.

Man måste fråga sig vad denna rutinmässiga apparat-användning beror på. De merkantila krafterna? Eller håller apparaterna rent av på att ritualiseras i brist på andra, tidigare religiösa riter? Tillskrivs apparaterna därmed krafter de inte har? Det är kanske inte så konstigt om man betänker att barnsängsrummet i dag, som i alla tider, rymmer ett

stort mått av rädsla för att något ska gå på tok. Förlossningen är en existentiellt laddad stund. Ritualerna kanaliserade förr i tiden ångest och verkade därmed ångestdämpande. Har apparaterna tagit deras plats?

Jag arbetar för närvarande på en ungdomsmottagning. Där brukar jag fråga flickorna i årskurs nio om de vet vad livmodern är för något och detsamma frågade jag tidigare mammorna på mödravårdscentralen. Det är sällan någon av dem som kan svara och ingen vet att livmodern är en muskel, en grundläggande och betydelsefull kunskap, ty en muskel har till uppgift att arbeta. Livmodern arbetar vid förlossningen. Varenda barnaföderska som gått in i ett

värkarbete kan intyga att det är hårt, smärtsamt men tillfredsställande. Därmed menar jag inte att smärtlindring inte ska användas.

Barnmorskans första uppgift är att stärka det friska och uppmuntra kvinnan att av egen kraft föda sitt barn. Det är en yrkesetisk kod, om man så vill. Men det blir en paradox i en medicinteknisk och sjukdomsinriktad miljö, där man inte längre klart kan definiera vad som är en normal förlossning, vad som är det friska som kan bejakas och vad som är tecken på ett avvikande förlopp som kräver intervention.

Pia Höjeberg

Uppgifter till texten KVINNORUMMET

5. Enligt textförfattaren har förlossningen blivit ett slags industriell produktion. Vilken faktor tycks i nuläget vara mest betydelsefull? A Tidsåtgången för att producera varan. B Varans kvalitet. C Beställarens krav och önskemål. D Experternas professionalitet.	7. Hur kan man utifrån texten bäst beskriva förändringen i synen på det inre kvinnorummet under århundradenas lopp? A Från kropp till apparat. B Från väsen till ting. C Från sagofigur till muskel. D Från person till marknadsaktör.
6. Vad ser textförfattaren som en av de stora faktorerna med dagens teknikberoende sjukhusmiljö? A Att läkarna i alltför hög grad ersätter barnmorskorna. B Att det yttre och inre kvinnorummet sammanblandas. C Att skiljelinjen mellan en enkel och en komplicerad förlossning försvinner. D Att barnaföderskans biologiska band till barnet skärs av.	8. Hur betraktar textförfattaren regelmässig användning av övervakningsapparatur vid förlossningar? A Som det sista steget på vägen mot den framtid där barnmorskan ersatts med en maskin. B Som en nödvändig metod för att motverka ångest och rädsla i förlossningssituationen. C Som ett exempel på ett överutnyttjande av tekniken vilket kan skapa fler problem än det löser. D Som en åtgärd som från början framstod som onödig men i själva verket är kvinnans rättighet.

RAPSBAGGENS VAL AV VÄRDVÄXTER

Angrepp av rapsbaggen är ett ständigt problem i svensk oljeväxtodling. Det enda effektiva sättet vi idag har för att lindra skadeverkningar av dessa insekter är kemisk bekämpning.

Av olika anledningar är det dessvärre inte så lätt att hitta en alternativ bekämpningsstrategi: Rapsbaggen har endast en generation om året. De vuxna skalbaggar övervintrar i skogsbackar och dylikt, ofta långt ifrån odlade fält där de kan bekämpas. På våren flyger rapsbaggar, ibland långa sträckor, först till tidiga vårblommor där de finner näring från blommornas pollen. Sedan hittar rapsbaggar ytterligare näring i oljeväxtfält där parning och äggläggning sker. De vuxna rapsbaggar sitter företrädesvis på blommor och knoppar och är därför svåråtkomliga för de många marklevande naturliga fienderna. Rapsbaggens ägg läggs inuti knopparna där de, och sedan de små larverna, är skyddade från fiender. Först när blommorna öppnas blir larverna utsatta för angrepp från parasitsteklar, men då är skadan på grödan redan ett faktum. Parasitsteklarna kommer från fjol-årets oljeväxtfält, där man oftast har sått stråsäd. Om en bladlusbekämpning sker i stråsädesfält kan det medföra stora skador på de nykläckta parasitsteklarna. De steklar som har lyckats hitta ett fält med rapsbaggelarver kan vara utsatta för fara när rapsbaggebekämpning äger rum. Trots att dessa steklar samt andra naturliga fiender stundtals kan orsaka stor dödlighet på rapsbaggelarverna överlever ändå tillräckligt många för att orsaka härjningar året därpå.

En möjlig väg att sänka antalet rapsbaggar vore att låta växten försvara sig själv. Det finns kemiska eller morfologiska egenskaper hos många växter som gör att växten blir mindre angripen av växtätande insekter. En rapssort som är ogynnsam för rapsbaggen skulle kunna vara en viktig del av ett framtida bekämpningsprogram. Därför har vi haft som mål att identifiera vilka växter som är attraktiva eller icke attraktiva för rapsbaggen och att undersöka varför det är så.

Hos rapsbaggen, som hos många andra insekter, är det den vuxna honan som bestämmer var hennes avkomma skall växa upp. Hon väljer äggläggningsplats och larverna är tvungna att hålla till godo med de resurser de får där de föds. Det är därför viktigt att förstå hur honan väljer äggläggningsplats.

Tidigare undersökningar har visat att det finns små skillnader mellan olika sorter av raps och rybs vad beträffar mottaglighet för rapsbaggeangrepp. Därför valde vi att undersöka även andra arter korsblommiga växter för att hitta skillnader.

I en rad fält- och laboratorieförsök har vi studerat rapsbaggens benägenhet att lägga ägg på olika värdväxter. Våra undersökningar har omfattat raps (*Brassica napus*), rybs (*Brassica campestris*), vitsenap (*Sinapis alba*), *Brassica carinata*, *Brassica juncea*, *Brassica nigra*, *Crambe abyssinica* och *Eruca sativa*.

Brassica-växterna var klart populärast med raps högst uppe på listan. Rapsbaggen föredrar att lägga sina ägg i

knoppar som är minst 2 mm stora i alla de växterna vi undersökte. *Crambe abyssinica* har mycket små knoppar och utnyttjades därför mycket sällan för äggläggning. Vi uteslöt därför *Crambe* från våra fortsatta studier.

Rangordningen som vi kom fram till i fält- och laboratoriestudier placerade raps, rybs, *B. carinata* och *B. juncea* på delad första plats medan *B. nigra* och *E. sativa* var sämre och vitsenap hamnade längst ner. Vi gick vidare med detaljerade studier av rapsbaggens äggläggning-beteende. Eftersom dessa studier kräver mycket tid bandade vi antalet växtarter till fyra. Vi valde raps och *B. juncea* som var lika mottagliga för rapsbaggens äggläggning men skiljer sig åt i kemisk sammansättning. *S. alba* var en viktig växt att ha med eftersom den hade visat sig vara minst attraktiv för rapsbaggen. *B. nigra* valde vi eftersom den var mittemellan de bästa och sämsta värdväxterna.

Rapsbaggar visade sig med sitt äggläggning-beteende klart föredra *B. juncea* och raps framför *B. nigra* och *S. alba*. Hos raps och *B. juncea* gjorde baggarna en snabb undersökning av växten, bestämde sig raskt för att lägga ägg och valde ofta att lägga många ägg (mer än 3) i enskilda knoppar. Hos *B. nigra* tog äggläggningen mycket längre tid än hos någon annan växt och vanligen lade honan enbart ett ägg. Få honor lade ägg i vitsenap.

En förklaring till varför rapsbaggar lägger mindre antal ägg på *B. nigra* och *S. alba* var att honan slutar producera ägg när hon enbart får tillgång till *B. nigra* eller *S. alba*. I våra undersökningar visade det sig att äggproduktionen hos rapsbaggen är högre på raps och *B. juncea*, alltså att möjlighet att lägga ägg på bra värdväxter stimulerar till fortsatt äggläggning. När baggarna enbart får tillgång till sämre värdväxter lever de mycket kortare tid än normalt (bara någon vecka i motsats till upp till 2 månader). Detta betyder att livstidsproduktionen av ägg blir lägre på vitsenap och *B. nigra*.

Rådande teori om samspelet mellan insekter och växter förutser ett nära förhållande mellan honans värdväxtval och ungstadiers framgång på värdväxten. En växt som föredras av rapsbaggen bör vara bra för larverna medan en växt som rapsbaggen bara motvilligt lägger sina ägg på bör vara sämre för larverna. Detta stämmer för jämförelsen mellan raps och vitsenap. Larver som utvecklas på vitsenapsplantor väger betydligt mindre än de som utvecklas på rapsplantor, och antalet ägg som läggs på vitsenap är mycket lägre än på raps. Dessa små larver från vitsenap blir små puppor och till slut små vuxna. Det finns ett direkt samband mellan reproduktionsförmågan hos rapsbaggen och honans kroppsstorlek, ju mindre honan är desto färre ägg lägger hon.

Alla de växtarter vi har undersökt har en gemensam kemisk egenskap. De innehåller senapsoljor (glukosinolater). Senapsoljor finns i växtens vävnad och när växten skadas blandas de med ett enzym (myrosinas) som bryter ner glukosinolaterna. Bland nedbrytningsprodukterna finns vissa ämnen som är giftiga. I små mängder är dessa ämnen inga

problem för människor. Snarare tvärtom, kryddsmaken vi upplever i t.ex. senap är resultatet av denna kemiska process. Men för insekter är även dessa små mängder av ondo. Insekter som inte normalt lever på glukosinolatväxter (kruciferer) och tvångsmatas med dessa ämnen har svårt att fullfölja sin utveckling. Därför har man föreslagit att glukosinolaterna utgör ett försvar för dessa kruciferer. Men insekter är mycket anpassningsbara och några specialister, t.ex. rapsbaggar, kålfjärilar, kålbladslöss, kålmal, kålflugor, har inte bara lärt sig leva med glukosinolaterna och nedbrytningsprodukterna utan även att utnyttja dessa ke-

miska ämnen för att hitta sina värdväxter.

Frön från våra förädlade oljeväxter har mycket låga halter av glukosinolater, men andra växtdelar kan ha högre koncentrationer. När de dubbelläga (låga halter erukasyror och glukosinolater i frö) rapsarterna lanserades undersökte man graden av insektsangrepp från specialister på oljeväxter med högt och lågt glukosinolatinnehåll. Angreppsgraden var lika hög oavsett halt glukosinolater. Tillräckligt med glukosinolater fanns kvar i växten för att låta oljeväxtskadedjuren känna igen sin värdväxt.

Barbara Ekbom

Uppgifter till texten

RAPSBAGGENS VAL AV VÄRDVÄXTER

9. Vad är enligt texten ett av skälen till att det är svårt att hitta alternativ till kemisk bekämpning av rapsbaggen?
- A De stora mängder kemikalier som använts har gjort rapsbaggen alltmer motståndskraftig mot sina naturliga fiender.
- B Bara de parasitsteklar som befinner sig i ett visst utvecklingsstadium kan utgöra ett effektivt hot mot rapsbaggen.
- C Eftersom det är de vuxna rapsbaggarna som skadar oljeväxter måste bekämpningsmetoderna särskilt anpassas till dem.
- D Rapsbaggens angrepp på oljeväxter sker i ett skede då insekten är relativt fredad från sina naturliga fiender.
10. Enligt texten är vitsenap en dålig värdväxt för rapsbaggen. Detta yttrar sig bland annat på ett av följande sätt. Vilket?
- A Rapsbaggehonor som väljer att lägga ägg i vitsenap överger oftast växten innan äggen hunnit utvecklas.
- B Produktionen av nya ägg hämmas hos rapsbaggehonor som är hänvisade enbart till vitsenap.
- C Larver som utvecklats på vitsenap är mera utsatta för och mindre motståndskraftiga mot naturlig bekämpning.
- D Livstiden för ägg som kläcks i vitsenap är starkt förkortad vilket minskar reproduktionsförmågan.
11. I den beskrivna undersökningen studerades först åtta olika växtarter både i fält och i laboratorium. Inför de fortsatta försöken minskades antalet arter till fyra. Hur förhöll sig resultaten från dessa två försöksomgångar till varandra, enligt texten?
- A Det ägglägningsbeteende hos rapsbaggen som framträtt i den första omgången försök upprepade sig i den andra omgången.
- B Resultaten skilde sig från varandra, men enbart beroende på huruvida försöket skett i fält eller i laboratoriet.
- C Den inbördes rangordningen mellan de mest attraktiva värdväxterna förändrades i den andra försöksomgången.
- D Eftersom de båda försöksomgångarna var inriktade på olika aspekter av rapsbaggens beteende var resultaten inte jämförbara.
12. Vad är det som händer när en värdväxt skadas av en rapsbagge?
- A Det bildas glukosinolater.
- B Det bildas gifter.
- C Det bildas erukasyror.
- D Det bildas enzym.

FORTSÄTT PÅ NÄSTA SIDA

SNABBMAT I AUTOMAT

I Karl Gratzers bok *Snabbmat i automat – småföretagandets villkor* beskrivs utvecklingen av ”automatiska” snabbmatsrestauranger under de första decennierna av detta sekel. Automater var restauranger där gästen serverade sig själv från en dekorerad disk där maten var upplagd i olika fack. Författaren följer branschens och dess företags hela livscykel från introduktionsfasen kring sekelskiftet via tillväxt- och mättnadsfaserna under 1910-talet till utplåningsfasen under 1920-talet. Introduktionen på den svenska marknaden drevs fram av en handfull aktiva mäklare och tillväxten underlättades av svensk tillverkning av färdiga restauranger. Automatrestaurangerna skapade förvånansvärt många arbetstillfällen (som mest 13 250 årsarbetsplatser). I själva verket är benämningen automat ganska missvisande. Det var i första hand fråga om en slags kuliss eller fasad mellan gäst och kök. Bakom denna fortgick arbetet i stort sett som alltid. Det är också denna stelhets med avseende på såväl teknik som organisation som blir automaternas fall. De elektrifierades aldrig och introduktionen av självserveringar på 1920-talet, med direktkontakt mellan gäst och kök, gjorde att automaterna snabbt blev obsoleta.

I och med att författaren trots ett besvärligt källmaterial lyckas skildra ett väl avgränsat ekonomiskt utvecklingsförlopp från början till slut öppnas möjligheterna till en ovanlig och sammanhängande longitudinell analys. Schumpeters teorier om ekonomisk utveckling och omvandling utgör ryggraden i denna. Innovationsmekanismer, diffusion och kombinationer diskuteras och illustreras. Verkliga entreprenörer och imitatorer kan pekats ut och därmed blir dessa roller levandegjorda. En icke oväsentlig del av boken ägnas den ”skapande förstörelsen” och det negativa omvandlingstryck som obönhörligt slår ut verksamhet och aktörer.

Studiens kött och blod består av 121 mindre aktiebolag och 374 aktiva styrelseledamöter. Dels handlar det om företagen som system eller organisationer och dels om de individer som deltar i etablering och fortsatt aktivitet. Uppfattningen att samma individer står för ledning och risktagande i småföretag kommer på skam. Inom automatbranschen var dessa funktioner uppdelade på olika personer. Många av de inblandade företagarna hade endast flyktiga relationer till automatbolagen. En stor del av ägandet var utländskt och hanterades av mäklare som var viktiga för branschens initiala utveckling. Trots att företagen i regel var små fanns ett stort antal aktieägare som delade på risken. Detta var särskilt tydligt under etablerings- och tillväxtfaserna. Statlig finansiering och bankers engagemang saknades, däremot spelade tillverkarna av automatrestauranger ofta en betydande roll vid grundandet av företagen. Förutom att de satsade pengar deltog de ofta i de nybildade företagens styrelser under en inledningsfas.

Inom näringen kom så småningom flera kvinnor att inta ledande positioner. De kom in som ägare och medlemmar i styrelserna under mättnads- och nedgångsfasen. De var typiska levebrödsföretagare med en helt annan attityd till

verksamheten än ”entreprenörerna” under innovationsfasen. För de förstnämnda spelade sannolikt affärsidén som sådan en betydande roll. Detta understryks också av att många restaurangföreståndare var kvinnor och att de var aktiva under större delen av perioden.

I studien levandegörs den nästan mytiske ”entreprenören” genom att livsloppet som företagare följs hos 13 av de oftast återkommande personerna i de 121 företagsstyrelserna. De hade alla tidigare erfarenhet av företagande. Ingen hade dock varit verksam i restaurangbranschen. Några hade emellertid sysslat med skyltmåleri, en verksamhet som hade en viss koppling till utformningen av de fasader som utgjorde automaternas särart. Mellan företagarna fanns både konkurrens och samverkan, allt efter vad som verkade lämpligt vid olika situationer. Företagarna hade alltså inga närmare band till näringen, utan de deltog för att tjäna pengar. De flesta hann också fly branschen när det började gå utför. I några fall hakade företagarna på expansionen inom självserveringsnäringen. Man kan således urskilja en grupp ”rena entreprenörer” bland mäklare och kreativa imitatorer under innovationsfasen. När sedan en större grupp imitatorer strömmar till lämnar dessa branschen.

Även om den här studien behandlar en svunnen tid är den av stort intresse idag då små- och nyföretagande diskuteras som en viktig väg för att skapa sysselsättning. Bristen på ekonomisk-historiska studier av småföretag ökar ytterligare dess värde. Vår kunskap om svenska företag baseras i första hand på studier av stora internationella företag, vilket inte är så märkligt med tanke på att Sveriges ekonomi i högre grad än andra länders är beroende av dessa. Detta beroende håller dock på att ändra karaktär. Det blir mer indirekt. De stora företagen stöds av allt fler specialiserade konsultföretag. En stor del av dagens företagsbildande äger således rum inom kunskaps- och projektintensiva näringar såsom IT och managementverksamhet, vilket ställer speciella krav på aktörerna. Men också personalrelaterad tjänsteverksamhet tar nya former, inte minst när det gäller den kommersiella hanteringen av måltider, med t.ex. internationella fastfoodkedjor. Det finns således skillnader i villkoren för företagande idag och i början på 1900-talet, men likheterna är dock slående i många avseenden. Det gäller inte bara verksamhetens inriktning och teknikspridningen utan även problem kring finansiering och institutionell miljö.

Det finansiella systemet för företagen var ett nätverk av kontakter. De större finansiella aktörerna visade föga intresse. Det var många små aktörer i produktionsledet, som t.ex. slaktaren och bagaren, som tecknade aktier i utbyte mot att de fick ensamrätt att leverera insatsvaror. Detta sammantaget med att det endast var ett fåtal tillverkare av automater gjorde att utbudssidan hade klart monopolistiska drag. Men stelhetsen i prisbildningen hade också andra orsaker. Under branschens mättnadsfas kom de administrerade priserna att få ett allt större genomslag. Regler om

alkoholutskänkning och ransoneringar kom att gynna framväxten av de konkurrerande allmännyttiga restaurangbolagen.

Bokens underrubrik – småföretagandets villkor – har ett generellt anslag och man kan fråga om dess innehåll verkligen lever upp till detta. Hur pass tidstypisk och närings-specifik är den historia som Gratzner tecknar? Går dessa erfarenheter om småföretagandets villkor att överföra till dagens samhälle? Tyvärr så lämnar författaren i stort över dessa frågor till läsaren att besvara. Och självfallet kan den näringspolitiskt intresserade läsaren dra vissa slutsatser. En del föreställningar och myter om småföretagare kommer säkert på skam. I andra avseenden kan osäkerheten om vad som är generellt snarare öka. I undersökningar från modern tid har t.ex. visats att småföretagandet till betydande del är fråga om en livsstil, dvs. ett något mer sofis-

tikerat förhållningssätt än det som karaktäriseras av Gratzner som ”brödfödo företagande”. Denna kategori skiljer sig naturligtvis ändå mer från den andra delen i dikotomin, dvs. entreprenören. I t.ex. detta sammanhang skulle en diskussion av författaren vara ett behövligt stöd.

Till Gratzners försvar kan sägas att han koncentrerat sig på ekonomins övergripande och långsiktiga dynamik där han i sina föreställningar vilar tungt på en Schumpetersk och i svenska förhållanden Dahménsk tradition. I framtiden får vi förhoppningsvis se en utveckling av tänkandet kring företagandets långsiktiga dynamik som beaktar såväl nationalekonomins transaktionsperspektiv som företags-ekonomins relationsperspektiv parat med grundläggande empiri av det slag som Gratzner bistått med.

Eskil Ekstedt

Uppgifter till texten SNABBMAT I AUTOMAT

13. Vad utmärkte ägandet i automatrestaurangbranschen under dess uppgångsfas? A Det var spritt på många aktörer. B Det var samtidigt i hög grad engagerat i konkurrerande branscher. C Det var dominerat av bankintressen. D Det var koncentrerat till några få ”nykomlingar” från andra branscher.	15. Recensenten konstaterar att Karl Gratzner använt sitt faktaunderlag för ett intressant syfte. Vilket? A För att belägga betydelsen av tillväxt och privat ägande i ekonomin. B För att belysa kvinnornas roll i småföretagandet. C För att visa hur en vital småföretagarkultur kan växa upp underifrån. D För att undersöka en hel bransch över en längre tidsperiod.
14. Vad var, utifrån textens resonemang, den främsta orsaken till att automatrestaurangerna så småningom försvann från scenen? A Brist på kvalificerad ledning. B Brist på kapital hos företagen. C Brist på teknisk/organisatorisk utveckling. D Brist på kundunderlag.	16. Vad är det recensenten saknar i Karl Gratzners arbete? A En diskussion om problemen med alltför gamla och otidsenliga faktaunderlag och uppgifter. B En diskussion om hur metoden och slutsatserna kan överföras till studiet av dagens småföretagande. C En diskussion om de vanföreställningar och mytbildningar som existerar kring restaurangbranschen. D En diskussion om riskerna för konkurrenshinder och monopoltendenser på marknaden.

FORTSÄTT PÅ NÄSTA SIDA

NYBYGGARSAMHÄLLET BARNUPPFOSTRAN

Om lydnad i den nutida svenska barnuppfostern är ett fullt ord och självständighet målsättningen, var i det svenska 1800-talets bondesamhälle lydnad och ödmjukhet det uttalade idealet. Den auktoritära uppfostern ingick som en naturlig del i bondesamhällets hustavleideologi med dess hierarkiska uppbyggnad och statiska sociala struktur. Hustavlan, som ingick i Luthers lilla katekes, innehöll bibelspråk anpassade för de tre stånden. Det högsta ståndet är kyrkan, därefter kommer överheten och sist familjen. Varje stånd har vissa befogenheter och inom varje stånd finns en av Gud tillsatt överhet som måste lydas. Inom familjeståndet gällde att de vuxna skulle intaga en ödmjuk ställning inför Gud och överheten och kvinnan inför mannen, men det var barnen och tjänstefolket som stod längst ner på stegen i hustavlans värld.

I en undersökning av tidsperioden 1850–1920 beskriver jag denna uppfostrens utformning hos norrländska nybyggare i Frostvikens, Vilhelmina och Tärna socknar. Främsta uppfostersmedlen var aga och skrämsel. Guds straff och eviga fördömelse, djävulen och hans anhang, näcken, vittra, kusen, gällargubben, gammalfinna, vargen och uven, allt användes för att i barnen inpränta en underdånig inställning.

Levi Johansson, upptecknare från Frostvikens socken, skriver att idealet är det lydiga, väluppfostade barnet, så tyst och snällt att det knappt märktes. Men i praxis har nybyggarnas barnuppfostern varierat. Om man hade kunnat titta in i Levi Johanssons barndomshem i Raukasjö på 1890-talet, där farföräldrarna passade barnbarnen, skulle det knappast ha varit någon tyst och stillsam barnaskara man hade fått se. ”Gommo” och ”goffa” var giktbrutna och hade svårt för att röra sig och därför passade barnen på att riktigt slå sig lösa så fort som föräldrarna försvann bakom dörren. Det enda som ”goffa” kunde hota med om de små gjorde något ofog var att rya och göra min av att ”komma sättandes”, vilket medförde en ännu större villervalla. Levis mor klagade också över att ungarna på grund av allt högljutt ryande blev ”lomhörda”, dvs. de hörde inte tillsägelser framsagda i normalt tonläge.

Att bli ”lomhörd” är ett sätt för barnen att protestera mot styrningen. På liknande sätt är ”döspringet” och att inte höra på de vuxna ett sätt för nutida dagisbarn att protestera och skaffa sig utrymme. ”Lomhördhet” kan man också höra nutida dagisföräldrar klaga över. De barn som vistas i stora dagisgrupper med livliga och stökiga barn, där personalen måste ta i för att höras, lär sig också att ignorera vuxna som talar i normal ton.

Det finns andra exempel på hur nybyggarnas barn protesterade mot den auktoritära uppfostern. Det viktigaste målet för nybyggarnas socialisation var att lära dem att tålmodigt fördraga hårt arbete. Levi berättar hur detta resulterade i ”lasskrämsel” för hans och hans kamraters del. ”Lasskrämsel” är något som hästar kan drabbas av om de alltför tidigt sätts i hårt arbete. Getarpojken från fattiga hem drevs till hårt arbete på svältkost av sina hus-

bönder och denna behandling gav dem en avsky för kroppsarbete. Vidare berättar Levi att all skrämsel för helvetets favor och Guds straff fick till följd hos honom och hans jämnåriga att de blev likgiltiga inför religionen. En Gud som var till den grad hämndgirig och småkitslig gick det ändå inte att undkomma, sak samma hur man betedde sig.

Nybyggarnas idealnorm vad gäller barnuppfostern bildar en tydlig kontrast gentemot det nutida svenska uppfostersidealet; lydnad och ödmjukhet är ju det rakt motsatta till självständighet och framåtanda. Men blev det då underdåniga och ödmjuka vuxna av dessa barn när de växte upp?

Hos den vuxne Frostviksnybyggaren yttrade sig ödmjukheten inför Gud i en fatalistisk livshållning som t.ex. kom fram i förhållningssättet inför olyckor och sättet att tala om döden. Det praktiska handlandet styrdes dock inte av ödestro och uppgivenhet. Man kämpade för sin överlevnad med alla sina krafter och sorgen inför ett barns död var djup, även om talesättet var att ”det var bäst som skedde, allt är uttänkt av en högre makt”.

Försagdheten inför den världsliga överheten i prästkappa och länsmanngestalt är allmänt omvittnad, men detta är yttringar som endast kommer fram i praxis. Nybyggarnas självbild är den sturske, självägande fjällbon, som råder sig själv och inte låter någon sätta sig på honom. I otaliga Frostvikshistorier träder han fram, den självmedvetne nybyggaren, lugn och fäordig, anspråkslös bland sina gelikar, men snabb i käften och slagkraftig inför dumdryghet och översittarfasoner. Nybyggarnas levnadsförhållanden bildade en motvikt gentemot den lutherska underdånighetsideologin. Ensamheten skapade självrådighet och överheten såg man så sällan till.

Getarbarnens tillvaro speglar den blandning av lydnad och självständighet som präglade både barnens och de vuxnas socialisation. I sexårsåldern fick många nybyggarnas gå ut i skogen som getare, dvs. valla kreatur. De första somrarna getade man hemmavid, därefter blev många barn bortskickade till andra gårdar för att själva förtjäna sitt bröd. Getarna hade vissa sysslor som de skulle utföra; de måste gå ut i skogen en viss tidpunkt och komma tillbaka en annan och gud nåde dem om de inte fullföljde sina plikter. Men inom dessa ramar var de fria att utforma och organisera både sitt arbete och sin lek som de själva fann för gott, utan att ha någon vuxens ögon på sig under hela dagen. Överträdelse av arbetskontrakt straffades hårt och arbetet kunde inte ifrågasättas av barnet, men man lade sig mestadels inte i detaljutformningen.

Om man jämför det sexåriga getarbarnets tillvaro med livet på dagis för en svensk nutida sexåring förefaller dagislivet ytligt sett vara mindre disciplinerat och innehåller mer frihet. Dagistillvaron förverkligar bilden av barndomen i form av frihet från arbete och allt är barnanpassat in i minsta detalj. Den hårda auktoriteten lider inte dagisbarnet av, han/hon blir t.o.m. manad att säga sin mening i olika sammanhang. Men dagisbarnet är istället under ständig övervak-

ning dagen lång och får inte avlägsna sig utom synhåll från personalen. Dagsbarnet anförtros inget eget arbetsansvar, dagarna delas upp i bestämda moment med pedagogiskt innehåll och inget moment är helt fritt från de vuxnas vakande öga.

Jag menar inte att getarbarnen hade det bättre än dagsbarnen: ett barns upplevelse av sin situation är beroende av så många olika faktorer. Dagsbarnen slipper svälta, frysa, slita hårt och få stryk, vilket var många fattigmansbarns lott. Jag vill endast exemplifiera hur socialisationens praxis

och idealnorm kan ge skilda budskap och hur därför slutresultatet hos de enskilda människorna blir sammansatt. Getarbarnen socialiserades medvetet till underdånighet, men genom sin tillvaro i praxis uppfostrades de också till självständighet. Dagsbarnens aktiviteter begränsas på många sätt genom daghemmets rutiner, trots förskolepedagogikens uttalade strävan mot självständigt tänkande.

Marianne Liliequist

Uppgifter till texten

NYBYGGARSAMHÄLLETETS BARNUPPFÖSTRAN

17. Hur kan man, utifrån texten, bäst beskriva barnuppföstran i 1800-talets Sverige? A Den var en form av passiv opposition mot det auktoritära samhället. B Den gick i otakt med den övriga samhällsutvecklingen. C Den var en rent privat angelägenhet utan nämnvärt samhälleligt inflytande. D Den avsåg att skapa tacksamma och fogliga samhällsmedborgare.	19. Vilka två begrepp sammanfattar bäst getarbarnens liv, enligt textens resonemang? A Tålmodighet och självdisciplin. B Pliktuppfyllelse och frihet. C Punktlighet och anspråkslöshet. D Arbetsgemenskap och stolthet.
18. I texten talas det om nybyggarens syn på sig själv. Vad var det, enligt texten, som framför allt formade denna självsyn? A Religionen B Uppfostran C Arbetet D Miljön	20. Enligt textförfattaren reagerar dagens daghemsbarn och dåtidens nybyggarbarn på liknande sätt mot vuxenvärldens krav. På vilket sätt? A Genom ohörsamhet. B Genom spelad lydnad. C Genom överaktivitet. D Genom högljutt prat.